

Dr. Adem Handžić

VAKUF KAO NOSILAC ODREĐENIH DRŽAVNIH I DRUŠTVENIH FUNKCIJA U OSMANSKOM CARSTVU

U ovom izlaganju želim da ukažem na značaj institucije vakufa u domenu materijalne kulture, tj. u procesu formiranja i razvitka gradskih naselja. Činjenica je da su se uloge države i vakufa u tome procesu ispreplitale i prožimale. To ispreplitanje uloga bilo je evidentno i na drugim stranama, ali je ono u Bosni, najisturenijem osmanskome ejaletu prema Zapadu, bilo posebno uočljivo i specifično. Može se globalno reći da je uloga vakufa, naročito u ranijem osmanskome periodu, bila u toj mjeri značajna da se razvitak gradova ne može odvojeno ni razmatrati od historije i uloge vakufa. Vakufski objekti razne namjene, sa značajnom arhitekturom, u kojima je bio koncentrisan cio vjersko-prosvjetni, kulturni i privredni život muslimana, činili su urbane kosture svih gradova, dok je profana, stambena arhitektura, u odnosu na monumentalne vakufske objekte bila vrlo skromna.

U periodu širenja granica Osmanske države, osnovnu brigu države predstavljala je vojska i uprava, dok je rješavanje krupnih društvenih pitanja, kulturno-prosvjetnih, socijalnih i svih drugih, bilo prepušteno privatnoj inicijativi, uglavnom ustanovi vakufa.

Zna se da su dvije institucije najviše doprinijele u razvitku gradova osmanskog tipa (kasaba), koje su se urbano obično nadovezivale na zatečene varoši ili su osnivane na drugim mjestima, kao što je bila većina najznačajnijih gradova, sjedišta sandžak-begova. Te institucije su: a) *vakufi*, u smislu urbanog razvitka, i b) *mu'afijet* — pravna i poreska povlaštenost gradskog stanovništva, koju je davala država, što je znatno doprinijelo okupljanju stanovništva. Međutim, uloge su se ispreplitale, i u urbanom razvitku značajnu ulogu imala je država, kao što su i prilikom davanja poreskih povlastica vakufi imali određenog udjela. O oba navedena faktora ja sam ranije i posebno pisao.¹⁾

¹⁾ A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću* (uloga države i vakufa), Prilozi za orijentalnu filologiju (POF) XXV, Sarajevo 1977, 133-169; Isti, *Ein Aspekt der Entstehungsgeschichte osmanischer Städte im Bosnien des 16. Jahrhunderts* (Jedan aspekt nastanka gradova osmanskog tipa u Bosni u XVI stoljeću. — Referat na »2. Internationale Arbeitstagung für vörosmansiche und osmanische Studien«, Hamburg,

A) *Vakufi*. Poznato je da je osnivanje gradova uopće, i na Istoku i na Zapadu, započinjalo podizanjem bogomolje. U osmanskom periodu osnivanje kasaba započinjalo je obično podizanjem džamije, u nekim slučajevima derviške tekije. Iako je osnivanje vakufa i podizanje takvih objekata predstavljalo prosto ostvarenje pobožne volje njegovog legatora (vakifa), gradovi nisu nikako formirani bez plana i stihijski, kako se moglo misliti. Osnivanje gradova bilo je jedino rezultat državne politike, dok se vakufi pojavljuju kao izvršioci te politike, uslovljene javnim potrebama, najviše stratejskim i komunikacionim. To je razumljivo, jer je Osmanska država, kao islamsko-teokratska, morala biti aktivna u formiranju i razvijanju gradova, koji su predstavljali ne samo centre organa vlasti i kulturnog života, nego svojom zanatskom privredom i prave radionice za vojsku. Potvrde o ovakvom procesu stvaranja gradova u Bosni nalazimo najviše u popisnim defterima iz XVI stoljeća.

Sa gledišta ko je bio osnivač najranijeg kulturnog objekta na određenom punktu, koje će postati kasaba, mogu se uočiti tri varijante: 1) privatna (derviška), 2) vladarska (državna) i 3) privatna (feudalna).

Činjenica je da su derviši i u našim krajevima odigrali određenu ulogu u prvobitnom širenju islama i osnivanju nekih naselja podizanjem svojih zavija (tekija). Ta komponenta naročito je bila vidljiva u istočnoj Rumeliji, tj. u Trakiji (Bugarska i Grčka) i Makedoniji, gdje su Osmani bili doselili dosta svog stanovništva, Turkmene i Juruka iz Anadola. U tek osvojenoj Trakiji derviši su, početkom XV stoljeća, na pogodnim putnim punktovima osnovali na stotine svojih zavija, koje su predstavljale svratišta (konačišta) i bile više u funkciji tadašnjeg saobraćaja nego su imale šta od tekijskog sadržaja.

Derviši su svoje zavije osnivali po vlastitom nahođenju, a zatim su od sultana dobijali određenu zemlju za njihovo izdržavanje koju su zavještali za zaviju i osnivali prve vakufe. Da je ta derviška komponenta bila vidljiva i u našim krajevima navešću nekoliko primjera:

Jake indicije govore da je i *Sarajevo* imalo takav početak. O tome svjedoče dva derviška nišana iz 1462. godine, koje je godine datirana vakufnama Isa-bega Ishakovića, zapovjednika Bosanskog krajišta. Ti nišani: Ajni-dede i Šemsi-dede, stajali su uz nekadašnju malu džamiju sa drvenim minaretom i ujedno uz tekiju u okviru parka, kod današnjeg Higijenskog zavoda. Uklanjanjem džamije nišani su preneseni preko puta, u harem Ali-pašine džamije, gdje se i danas nalaze. Datum njihove smrti (1462) govori da su živjeli tu prije nego je Isa-beg sačinio svoju vakufnamu za svoju tekiju i da su, vjerovatno, bili osnivači prvobitne zavije. Današnju Hunkar (carsku) džamiju Isa-beg je podigao po naređenju iz državnih sredstava, prema tradiciji pet godina prije svog uvakufljenja (1457).

5-10. Septembar 1976), Sudostforschungen XXXVII, R. Oldenburg — München 1978, S. 41-49; Isti, *Bosna'da XVI-ci yuzyilda kasabalarin gelişmesinin bazı özellikleri* (Neke karakteristike razvitka gradova u Bosni u XVI stoljeću. — Referat na »IX Kongresu turske historije u Ankari, 21-25. IX 1981), »Çevren« br. 33, Priština 1982, 43-48; Isti, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, Jugoslovenski istorijski časopis (JIC), 1-2, Beograd 1974, 60-69.

Drugi primjer, kojeg nalazimo zabilježena u popisu Bosanskog sandžaka iz 1489. godine, jeste prvobitna zavija u *Rogatici*, koja je nazivana *Čelebi-pazar*. Zaviju je osnovao neki derviš, po imenu Muslihudin. Zemljište oko zavije darovao je Muslihuddinu Mehmed Čelebija, sin spomenutog Isa-bega Ishakovića, koji je na tome području bio zanim i u čiji je zijamet spadala Rogatica, a koja se prvobitno zvala *Vrača*, a od tog vremena *Čelebi-pazar*, po Mehmedu Čelebiji. Očito je da su Mehmed Čelebija, kao i otac mu Isa-beg, protežirali dervise, te i sami pripadali tome krugu. Rogatica je te godine imala 86 kuća, od kojih samo 5 muslimanskih, i to sve novi muslimani (otac kršćanin). Ta zavija bila je tu prvi kultni vakufski objekat. Jasno je da je u ovim uslovima ona predstavljala više konačište i musafirhanu, nego tekiju.

Treći primjer je *Visoko*. U istom izvoru nalazimo zabilježen sličan slučaj. Bosanski sandžak-beg Ajas-beg je tu prije 1489. osnovao tekiju, kao prvi muslimanski kulturni objekat. Tada je Visoko predstavljalo značajnu kršćansku varoš, od 6 većih mahala, sa ukupno 221 kućom, od kojih samo 10 muslimanskih, i to sve novi muslimani. A u vrijeme podizanja tekije broj muslimanskih kuća bio je još manji.²⁾

Mogao bih navesti još nekoliko sličnih primjera, ali ne možemo se na tome zadržavati.

Ipak, ova derviška komponenta bila je skromna, slabašna i kratkotrajna, jer je tamo gdje je i postojala ubrzo dolazila u sjenu službene islamske linije, tj. kratko iza tekije podizani su drugi vakufski objekti, džamije, mesdžidi i drugi.

Druga varijanta u formiranju gradskih naselja sastojala se u činjenici što su na raznim punktovima, kao prve kultne ustanove, podizane tzv. carske džamije, koje su faktički bile državne. Tako je kroz jedno stoljeće, od sedamdesetih godina XV do sedamdesetih godina XVI stoljeća, tj. od vladavine Mehmeda II do kraja vladavine Sulejmana II, bilo u Bosni podignuto 25 nominalnih carskih džamija, kojima su bili udareni temelji sljedećim kasabama: Sarajevo i Zvornik prije 1481 (za Mehmeda II, 1451-1481); Foča, Rogatica, Višegrad, Srebrenica, Travnik, Prusac, Prozor i Nevesinje prije 1512 (Baježd II, 1481-1512); Knežina, Doboj i Stolac prije 1520 (Selim I, 1512-1520); zatim: Jajce, Banja-Luka, Donja Tuzla, Bijeljina, Gradiška, Kamengrad, Oborci, Glamoč, Drniš, Dobrun, Blagaj kod Mostara i Jezero kod Jajca prije 1566 (Sulejman II, 1520-1566). Kasnije, i kasaba *Džisr-i Kebir* (Veliki Most) na rijeci Uni, kako se prvobitno nazivao Kulen Vakuf, osnovana je podizanjem džamije sultana Ahmeda I (1603-1617). Treba naglasiti da se u svim navedenim slučajevima radilo o najranije podignutim bogomoljama, koje su predstavljale početak urbanog formiranja spomenutih kasaba. Ima, međutim, slučajevima da su u jednom mjestu bile podignute i po dvije carske džamije. Tako je u *Zvorniku*, pored Fati-hove u okviru tvrđave, bila podignuta i Sulejmanija džamija u podgrađu, koja je faktički predstavljala početak urbanog formiranja današ-

²⁾ A. Handžić, *O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću* (XV-ci yuzyilda Bosna'da šehir yerleşmelerinin kuruluşunda ki dervişlerin rolleri. Referat na III Međunarodnom kongresu turkologije u Istanbulu, septembar 1979), POF XXXI, 169-178.

nje istoimene kasabe. U *Rogatici* je, pored navedene Bajezidove, bila podignuta i džamija Selima II 1573. godine. Isto tako je u *Jajcu* pored Sulejmanije džamije bio podignut i mesdžid na ime istog sultana, kao centar druge posebne mahale. U *Glamoču* je, opet, bila podignuta sultanska džamija Mehmeda III (1595-1603) kasnije, ne kao prva u toj kasabi.

Da su sve navedene džamije bile faktički državne, a ne sultanske, ima više dokaza. One nisu imale svoje vakufe, zavještana dobra za njihovo održavanje, nego su samo na osnovu sultanskih naređenja bile podignute iz državnih sredstava i iz državnih sredstava plaćani njihovi službenici. Zatim, nije pronađena ni jedna carska vakufnama koja se odnosi na bilo koju spomenutu džamiju u Bosni, a niti se i u jednoj vakufnami navedenih sultana spominju i carske džamije u Bosni. Za sarajevsku carevu džamiju, na primjer, iz popisnih deftera se vidi da su njeni službenici: imam, hatib i mujezin bili timarlije, dok su ostali troškovi: za osvjettljenje, prostirku i popravak isplaćivani iz državne kase. Takav je slučaj bio sa svim navedenim nominalnim carskim džamijama. Kakav je bio postupak pri podizanju takvih džamija govori nam jedan sačuvani natpis sa nekadašnje carske, Bajezidove, džamije u tvrđavi Prusac. Pukim slučajem sačuvan je samo natpis, koji se danas čuva uz turbe poznatog Hasana Kafije u Prascu. Tu u prevedu stoji: *Po naređenju sultana Bajezida podigao je džamiju pokojni Iskender- paša godine 893. (tj. 1488), a obnovio kadija iz Akhisara godine 1010. (tj. 1601-2)*. Dakle, lokalni funkcioneri podizali su takve džamije po sultanovom naređenju i na sultanovo ime. Taj Skender-beg, odnosno Skender-paša, porijeklom sa našeg tla, bio je krajem XV stoljeća tri puta bosanski sandžak-beg, zatim rumelijski beglerbeg i kube vezir; umro 1504. godine. U području današnje Skenderije, po kome je i dobila ime, imao je tekiju kojoj je zavještao značajne posjede u Veseloj Straži kod Prasca. Njegov sin Mustafa-beg je uz očevu tekiju podigao još džamiju.³⁾

Iz navedenih primjera se vidi da je Osmanska država činila nešto što je bilo čisto u sferi vakufa, podizanje džamija. Međutim, sve se to uklapalo u šire interese osmanske politike u ovom isturenom ejaletu prema Zapadu, jer su gradovi, kako je istaknuto, predstavljali glavni oslonac tadašnje države. Zato, kada se u povoljnim uslovima i nastalim potrebama za formiranje i razvitak jednog gradskog naselja na određenom punktu nije našao neki lokalni feudalac da svojim zavještanjem započne podizanje takvih objekata, onda je to činila država iz svojih sredstava. Kako se vidi, u početku gradovi se razvijaju u pozadini, u istočnoj i srednjoj Bosni, a kasnije, naročito poslije Mohača (1526) i propasti ugarskog kraljevstva, granice Bosne postaju sigurnije, a i islam se bio znatno proširio, pa je najviše kasaba u Bosni bilo formirano za vrijeme vladavine Sulejmana II (1520-1566).

Treću varijantu osnivača nekoliko srednjih i manjih kasaba u Bosni činili su lokalni feudanci. Potrebu osnivanja takvih kasaba iziskivale su razne potrebe, bezbjednost putova i saobraćaja i sličnog,

³⁾ A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, POF XXV, Sarajevo 1977, 133-169.

koje je utvrđivao nadležni kadija. U takvim prilikama našli su se pripravnici izvršni funkcioneri, obično rodom iz dotičnog kraja, koji su često služili i na sultanskom dvoru u Istanbulu, koji bi kao imućni, podizali ne samo džamiju nego pravi ansambl građevina u okviru svog vakufa: kulturnih, kulturno-prosvjetnih i privrednih, tako da je u kratkom vremenu nicala kasaba sa svima nužnim objektima, i to samo jednog osnivača. Nekima je od strane Porte bilo i naređivano da na određenim punktovima na taj način osnuju kasabe. Tako je osnovan današnji *Mrkonjić-Grad*, koji se prvobitno zvao selo *Gornja Kloka*, zatim kasaba *Novo Jajce*, pa *Varcar Vakuf* i na kraju današnji naziv. Osnovao ga je Hadži Mustafa-aga, sin Mehmed-bega, rodom iz istog kraja, koji je krajem XVI stoljeća bio na carskom dvoru kao kizlar-aga (čuvar sultanovog harema). On je tu oko 1592., kako čitamo u njegovoj vakufnami, podigao niz građevina: džamiju, mekteb, karavan-saraj, han od 20 soba, 24 dućana i jednu pekarsku peć, čime je to mjesto dobilo status kasabe.⁴⁾

Po ugledu na prvog, jedan drugi domaći sin, Mustafa-aga Ljubinac također na službi kao kizlar-aga na dvoru, na isti način je, osnivanjem svog vakufa i podizanjem niza objekata, osnovao kasabu *Ljubinje* oko 1594. godine.⁵⁾

Na isti način bila je osnovana nekadašnja kasaba *Glasinac*, koja se nalazila u blizini današnjeg Sokoca. Osnovao je lokalni funkcioner vlasti neki Hadži Ibrahim-aga, 1589. godine, podigavši tu u okviru svog vakufa: džamiju, karavan-saraj, mekteb i izvjestan broj dućana.⁶⁾

Na isti način bila je osnovana kasaba *Rudo* na Limu, koju je osnovao Mustafa-beg Sokolović oko 1555. godine.⁷⁾ Na isti način osnovao je *Novu Kasabu* na Jadru budimski vezir Musa-paša, nešto prije 1643. godine, a bio je rodom iz foćanskog kraja. Na isti način bilo je osnovano i nekoliko drugih kasaba.⁸⁾

B) *Mu'afiyet*. Što se tiče *muafijeta* gradskog stanovništva on se sastojao u tome što je stanovništvo pravno bilo oslobođeno *rajinskog statusa* i ujedno osnovnog rajinskog poreza, tzv. *resm-i çifta*. Takvo oslobođenje davala je država. Ono je bilo uvjetovano stepenom razvitka samog mjesta. Pored dovoljnog broja naseljenog muslimanskog stanovništva (veći *muslimanski džemat*) morale su postojati kulturna i privredna komponenta, tj. trebala je biti podignuta bar jedna džamija (ne računajući mesdžid), i određen sedmični *pazarni dan*, kao i da je postojala izvjesna *čaršija* (zanatstvo). Postupak je bio takav da su lokalni organi vlasti, obično nadležni kadija, podnosili prijedlog, zatim je izdavan carski berat i dotično mjesto je bilo upisano u spisak kasaba.

Oslobađanje rajinskog statusa predstavljalo je znatnu privilegiju, jer to stanovništvo nije više bilo upisano ni kod jednog spahije

⁴⁾ A. Handžić, *isto*, 156-165.

⁵⁾ Hivzija Hasandedić, *Hercegovački vakufi i vakifi* (referat na Simpozijumu: Institucija vakufa i njegova uloga...), rukopis, str. 44.

⁶⁾ A. Handžić, *O formiranju ...*, 138-140.

⁷⁾ A. Bejtić, *Rudo i rudski kraj kroz vijekove*, Rudo, Spomenica povodom 30. godišnjice Prve proleterske brigade, Sarajevo 1971, 173-241.

⁸⁾ A. Bejtić, *Nova Kasaba u Jadru*, Godišnjak DI BiH, Sarajevo 1961, 245-249; Isti, *Uloga vakufa u izgradnji i razvitku naših gradova*, Narodna Uzdаница, Kalendar za 1944, 153-161.

kao raja. Moglo se bez dozvole preseliti iz jednog grada u drugi i slično. Uz to oslobođenje rajinskog statusa, gradsko stanovništvo je, obično, bilo oslobađano i od izvanrednih državnih poreza, tzv. *'avariz-i divaniye ve tekalif-i orfiye* i drugih nameta, i to zavisno od značaja samog mjesta (strategijskog, komunikacionog) i eventualnih službi koje je ono vršilo. Sa pravnog gledišta država je davala takva oslobođenja, jer su gradska područja od proglašenja mjesta kasabom pripadala državi kao mulkovni posjedi (akarat — kućišta i dvorišta). U početku gradskim područjem je proglašavan samo centar kasabe, tj. čaršija sa glavnom džamijom, dok su perfierne mahale, u koje je redovito spadala i kršćanska varoš, ostajale i dalje obična raja (*gayr-i mu'af*). Daljnjim razvitkom grada područje muafijeta se širilo i na mahale koje su dobijale elemente muslimanskog grada (džamija, mesdžid i sl.). Za oslobođeno gradsko područje država je dotadašnjem timar-sahibiji nadoknađivala drugim prihodima.

U popisnim defterima iz XVI stoljeća kao razlozi oslobađanja rajinskog statusa i osnovnog rajinskog poreza *resm-i çifta* navodi se obično: »da je mjesto postalo kasaba, te da se njeno stanovništvo ne bavi zemljoradnjom, nego da živi od gradske privrede (zanatstvo i trgovina)«, a oslobađanje od državnih vanrednih poreza *avariz-i divaniye ve tekalif-i orfiye* bilo je motivisano različito, kao npr.: »što je stanovništvo bilo obavezno da ide sa sandžak-begom u navalu«, ili »što čuva i popravlja neki most«, ili »što učestvuje u rudarskim, odnosno solarskim poslovima« i tome slično.

Postupak proglašenja jednog mjesta kasabom i davanjem muafijeta nije u poznatim kanun-namama jasno formulisano. O tome su uvijek svakom mjestu izdavane posebne *mu'af-name* u obliku sultanskih fermana, što je u popisnim defterima obično u obliku bilješka bilo konstatovano.

Institucija muafijeta (oslobađanje rajinskog statusa i davanje poreskih oslobođenja) predstavljala je glavni faktor u okupljanju stanovništva i relativno brzog razvitka gradova orijentalno-muslimanske fizionomije.⁹⁾

Osim države i vakufi u Bosni doprinosili su u okupljanju stanovništva. Ima više podataka u izvorima o tome da su bogatiji vakufi u cilju bržeg naseljavanja plaćali i izvjesne poreze umjesto naseljenog stanovništva. Tako je jedan od velikih vakifa grada Mostara, Čejvan Čehaja, svojom vakufnamom iz 1554. godine, propisao sljedeće: »Neka se iz vakufskih sredstava koja preostanu, za muslimane kasabe Mostara, plaća državni porez zvani *'avariz*. Pred kadijom će se iz carskog avariskog deftera utvrditi visina avariza za Mostar i mutevelija vakufa će isplatiti muhtaru svake mahale onoliko koliki iznos avariza otpada na pojedinu mahalu«. ¹⁰⁾ Treba istaknuti da je to vrijeme, sredina XVI stoljeća, predstavljalo fazu formiranja te kasabe.

⁹⁾ A. Handžić, Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni XVI vijeku, JIČ, 1-2, Beograd 1974, 60-69.

¹⁰⁾ M. Mujić, Jezičke i sadržinske osobenosti vakufnama iz Mostara, POF XXV, Sarajevo 1974, 212.

Takvu odredbu nalazimo i u vakufnami Ismail Čelebije u Foči iz 1664. godine, koji je odredio iz svog vakufa godišnje po 1.000 akči na ime državnog poreza avariz-i divanije za siromašne stanovnike iz svoje mahale, tj. Mustafa-pašine mahale u Foči.

Sličnu odredbu nalazimo i u vakuf-nami Ahmed-bega Lakišizade, također za Mostar, iz sredine XVII stoljeća. U toj vakufnami je određeno da se iz vakufskih sredstava izdvajaju dnevno po dvije akče i upotrijebe za plaćanje državnog poreza zvanog 'avariz, za siromašne stanovnike njegove mahale u godinama kada dotični stanovnici budu obavezni da plaćaju taj porez.¹¹⁾

Vakufi su dalje preuzimali na sebe i neke poreze koji su pripadali spahiji. Takav je slučaj bio sa ranije navedenom kasabom *Glasinac*, podignutom na opasnom derbendu radi obezbjeđenja puta. U popisu bosanskog sandžaka iz 1604. godine o tome je zabilježeno sljedeće: »Spomenuti vakif Hadži Ibrahim-aga je, u namjeri da se to mjesto naseli i oživi, preuzeo obavezu da njegov vakuf umjesto naseljenog stanovništva plaća gospodaru zemlje poreze: pristojbu tržnog badža i pristojbe na povrće i pčelinje košnice«. ¹²⁾

Slične podatke nalazimo i kod drugih mjesta, gdje vakufi u cilju što bržeg naseljavanja preuzimaju na sebe određene poreske obaveze umjesto naseljenog stanovništva.

Uloge vakufa i države se isprepliću i teško ih je razdijeliti. Tijesna sprega i podudarnost uloga države i vakufa u razvitku gradova dobrim dijelom je proizlazila iz navedenih specifičnosti Bosne kao krajiškog ejaleta.

Takav tok imao je razvitak gradova u Bosni u klasičnom periodu, tj. do Karlovačkog mira (1699), u kome su gradovi privlačili samo muslimansko stanovništvo. Zatečeno kršćansko varoško stanovništvo se još i smanjivalo usljed prelaženja na islam, a novo nije pridolazilo, jer kao zemljoradnička raja ostajalo bi naseljeno u periferiji i nije moglo da mijenja svoj rajinski status. Iznimku su činili zanatlije, dobrim dijelom pridošli i iz okolnih sela. Ako su bili uklopljeni u esnafe i oni su bili oslobođeni rajinskog statusa. Međutim, takvih zanatlija je bio mali broj. U popisnom defteru iz 1604. godine određen broj kršćana zanatlija, koji nisu bili ničija raja, bio je evidentan u Sarajevu (93 domaćinstva), u Banjoj Luci (18) i još u dva-tri grada po nekoliko kuća. ¹³⁾ Već od početka XVIII st., pod uticajem vanjskopoličkih zbivanja, mijenjaju se uslovi i za kršćansko stanovništvo, pa se i ono počinje naseljavati u gradove.

¹¹⁾ Vakufnama (fotosnimak) Ahmed-bega Lakišića u Orijentalnom institutu. Pripremljeno (M. Mujić) za izdanje tog instituta u svesci: Vakufnama iz XVII stoljeća.

¹²⁾ A. Handžić, *O formiranju ...*, 138-140.

¹³⁾ A. Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI vijeku*, POF XXVIII-XXIX, Sarajevo 1980, 247-256.

THE VAKUF AS BEARER OF CERTAIN STATE AND SOCIAL FUNCTIONS IN THE OTTOMAN EMPIRE

This work explains the role of the vakuf in the formation and development of town settlements of Ottoman type in Bosna in the XV & XVI centuries. The role of the vakuf was so significant in the domain of material culture that the development of towns is impossible to study separate from the vakuf's role. Monumental vakuf building constituted the urban framework of all towns with a Moslem physionomy.

A significant contribution to this process was also made by Ottoman State, especially in the fast accumulation of population in the towns, because the town Moslem population was freed from *raja* status (*Mu 'af*); it did not pay basic *raja* taxes, named *resmi ċift*, and it was not submitted to *spahija*. It was a middle class between the village *raja* and the feudal class. The State also had a significant share in the urban forming of towns of the Ottoman type (*kasaba*) because in different places the so called Sultan's mosques were built, as the first religious buildings. The contribution of the vakuf was noticable in the accumulation of pupulation. Some vakufs took on tax obligations in order to enlarge a town population as quickly as possible.

There were these types of *kasaba* founder in Bosna: Derwish, State and feudal. The first religious buildings were established by derwishes — their *Zavial* (*tekije*) in some places. More often settlements began with a mosque built by the State (the emperor's mosque). A good number of *kasabas* was formed by building of a mosque and other vakuf buildings by some feudal lord. Some feudal lords and local officials were also ordered to establish their vakuf, religious and other buildings and to start to establish the town settlements, where it was necessary because of strategy, Communications etc. In this case, as well as in the building of State mosques the needs of the State was expressed in the forming of *kasabas*.

It can be said, in short, that vakufs have played a significant role in the total social development of Moslems. At the beginning was the army and administration first and basic concern of the Ottoman State, and the solving of the major social questions: cultural, educational and etc. was left to private initiative, mainly to the institution of vakuf.